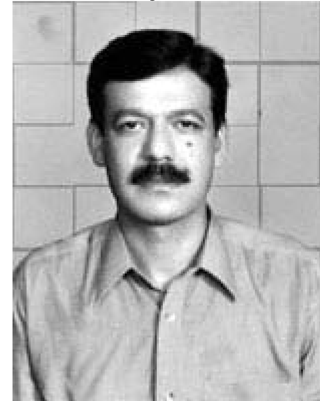

The Oral Historian

By Noreen Haider

The News Sunday, 24-12-06

Born in a small village in Tehsil Chiniot, Professor Saeed Bhutta opened his eyes in a place where Punjabi classical poetry was recited with fervor, and the ambience was essentially sufi. He grew up listening to the legacy of his rich culture and tradition embedded in literature and folk of his land and found his true calling in the preservation of Punjabi folklore which was carried through generations of traditional storytellers but was mostly oral.

Kamal kahani, Saeed Bhutta's latest work is an amazing collection of stories from Punjab which were collected from Saandal Bar and Kidana Bar area of Punjab over a period of sixteen years.

His other works include Chan chanaa de,1990, 'Kuliaate shah Azeem, 1993, Saanjh Sur-Sanjh Vichaar, Nain na rehnde taknon compilation of folk songs of Jhang, and Na Jhang chutya na kan paate, Punjabi short stories.

Following are extracts from his interview:

The News on Sunday: How did you come up with the idea of Kamal kahani?

Saeed Bhutta: In 1993 my first Punjabi story was published in Ravi; the story was Raja Porus di kahani. It got tremendous applause from everyone. I did not expect such response and it was extremely encouraging. From that time onwards I have been researching and collecting stories from different marasees (traditional storyteller and escort of landlords, who also knows the genealogical family tree as well as all family records and recites them). I have transcribed the stories verbatim so that the beauty and authenticity of the story remains intact.

TNS: What is special about these stories?

SB: There are so many unique features in each of these stories, but one particular point is that a person who belongs to the land would be able to easily identify a character and what that character stands for as a symbol. For example there is the character of Gaman Sachiar and for the reader there is no difficulty in recognizing him as the symbol of truth. Same is the case with Porus who is the symbol of bravery. Actually Punjabi is in the subconscious of the people and unconsciously he is a Punjabi.

TNS: Tell us a little about your self...

SB: I am from a sufi background. Hazrat Hafiz Divan who got faiz (blessings) from Pakpattan (the revered shrine of Baba Farid Ganjshakar) was my forefather. He came to the village Peeple Bhutta, Tehsil Chiniot, District Jhang and settled there. We are modest zamindars (landlords). I grew up in my village Peeple Bhutta on the banks of River Chenab. I did my BA from Government College, Faisalabad and MA from Punjab University. I have done my Ph.D, and now teach Punjabi in Oriental College as an Associate Professor .

TNS: How did you start writing in Punjabi?

SB: My forefathers were highly educated and well versed in Arabic and Persian. Arabic and Persian were taught in our village mosque.

Our village had the tradition of Punjabi poetry recitals of Heer Waris Shah and Yousuf Zulekha of Molvi Abdus Sattar. There were huffaz of these two classic Punjabi literary pieces who recited the poetry every day. This is an ongoing tradition, the recitations continue. Other than that there is the tradition of 'jumerat' (gathering of disciples and progeny to pay homage to the mentor or saint every Thursday), at the shrine of our ancestor Hafiz Divan Sahib.

Punjabi classical poetry, madha, mankabat and qawali is always recited there. All the kalam is Punjabi. All this was an essential part of my upbringing. In class ten I started attending school in Jhang and Punjabi was taught there as a subject. I loved reading the same things which were part of my legacy and upbringing. My love for Punjabi literature kept growing. But the real teacher that I got after doing MA was Mohammad Asif Khan. He was a great linguist. He was my mentor in the truest sense.

TNS: Coming to your collection of oral history. How did you get inspiration for this rather novel work?

SB: When I was in college I had the chance of reading, The legends of RC Temple; this made me realise that there are many stories far more wonderful than these in our own village. I also read Banjara Bedi, a renowned folklorist and from him I learned the importance of correct methodology in collection of folk stories. Bedi writes in his books that he used to listen to folk tales from traditional storytellers and take notes but when he came back to his place to compile the story from the notes it always turned out to be his story rather than the original folklore. So he emphasised the importance of reproducing the story in the exact words of the storyteller in order for it to remain a folk tale. That determined the methodology and style for me.

When I started collection of folklore I incidentally met Mian Kamal Din. He was a mirasee from our adjoining village Kot Amir. He came to our village for the night and said that he would give me a special gift.That night he narrated the story of Raja Porus to me. That was a fabulous treat and I was hooked. Raja Porus di Kahani was the first story

that I wrote. Mian Kamal was an old man at that time but he had an excellent memory. Next I got the story of Gaman Suchiar from him and then it went on.

For sixteen years now I have been collecting folk stories from different mirasees and the process is still ongoing. I have collected a large number of stories and many of them have been published in different journals also. Kamal Kahani is basically the collection of stories from Mian Kamal Din.

TNS: What are the pitfalls in the collection of oral history?

SB: You see the obvious one that is that the narrator is liable to forget. But particularly in Punjab, our Persian speaking rulers did not compile a history of this land and its people. At the most they wrote about the castles and forts that they built and the wars that they fought. They did not write about the land, the people, their way of life.

It is true that collection of oral history has its pitfalls but then this is true of all methods of recording history. Oral history is just as authentic as other forms of history, for example there were no alphabets at the time of Socrates but whatever he said is preserved through oral history. Same is true of the Ahadith of the Holy Prophet, that were initially preserved orally until recorded in writing.

TNS: Why is there celebration of the local hero in Punjabi literature although he is oppressor to his own people sometimes?

SB: There is celebration of the local hero because he resisted the invader. Punjabi culture and Punjabi literature has never been owned by the state. In Lahore Shah Hussain is the symbol of literature for the people but for the state it is Data Ganj Baksh or Allama Iqbal. Although Data sahib was a great scholar and saint, but he wrote in Persian and Allama Iqbal wrote in Urdu and Persian, so people of Punjab cannot relate to their poetry as they can to Shah Hussain.

Same is with the heroes of Punjab. Punjab hero was the symbol of tribal spirit.

Sixteenth century Pindi Bhatian is one example where we see Dullah Bhatti as a hero with true tribal spirit. Our hero in Punjab is celebrated in folklore. No state recognizes them, no establishment projects them, but the people have kept them alive. There is no hero of the caliber of Ahmed Khan Kharal but his name is never mentioned anywhere.

TNS: The stories told by the marasees, though in Punjabi are full of Persian symbolism of sufism...

SB: There is nothing odd in this. Persian has been the official language of the land for a thousand years, and there was a tremendous influence of sufis throughout Punjab. The language of marasees includes Persian symbolism. Before partition everyone in Punjab was associated with a murshad and it was considered a disgraceful not to have a pir or a murshad. The storytellers also had to have the idiom of sufism; Shah Hussain was a sufi

of Qadri silsilaa, Baba Fareed belonged to the Chisti silsilaa, Waris Shah was also Chisti. The wisdom of Punjab is actually in sufism and sufi poetry.

But it is also important to remember that spiritual tradition already existed in the subcontinent before the advent of Muslim sufis; though the terminology and idiom was different. The Muslim sufis found this environment conducive and talked to the people in the idiom that they understood well and accepted naturally.

TNS: There seem to be places in your stories where the script is unable to convey the exact dialect. Do you think that it is a problem for you at times?

SB: No script of any language is perfect; the way a language is spoken cannot be reproduced exactly in its script. It is not possible to have perfect harmony in language and script. Also the dialect changes from village to village in Punjab.

TNS: What do you think is your most important contribution in this literary journey?

SB: The collection of oral history is my passion, my calling, and my ongoing mission but I consider my role as a teacher the most important work of my life.

The News, Lahore.

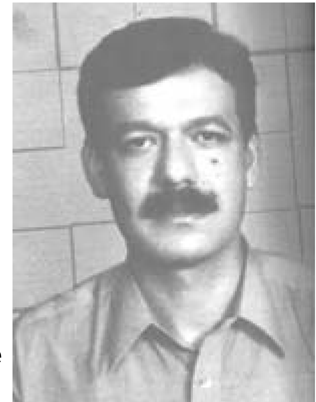
December 30, 2007

'Punjab has always resisted against invaders'

-- Professor Saeed Bhutta, Punjab University Oriental College, Lahore

By Shahzada Irfan Ahmed

Professor Saeed Bhutta of Punjab University Oriental College is well known for his unique collection of oral tradition in Punjab. He has travelled to almost every nook and corner of the province to gather this invaluable treasure of knowledge. His main source has been the traditional storytellers who have remained an integral part of Punjab's culture since times immemorial. These traditions have been handed down to them verbally from their forefathers, generation by generation.

Prof Bhutta has a special interest in the oral history related to the War of Independence, 1857, and the folk literature created in its aftermath.

He tells TNS that contrary to the common perception, Punjabis have always offered stiff resistance to invaders. In 1857 the 100-kilometre stretch between Syedwala and Cheecha Watni, along the banks of River Ravi, housed several tribes who were in direct conflict with the British, he says. According to the oral tradition, Punjab's geographical boundary had come in direct contact with that of the area under the control of the East India Company after the fall of Nawab Siraj-ud-Daula in 1757. It took the British nothing less than 92 years to invade the province which shows how invincible it was at that time, Prof Bhutta adds.

He terms Ahmed Khan Kharal, a hero of unmatched courage, who infused a spirit in his clansmen and other dwellers of his area to challenge the British invaders. He started his struggle in a wide area of Punjab covering Ganji Bar, Neeli Bar and Sandal Bar. It was Ahmed Khan Kharal who along with his companions Murad Fatiana, Shuja Bhadroo and Mokha Wehniwal killed Lord Burkley, the Commissioner for Gogera.

Prof Bhutta says that Punjab's oral tradition is full of tales of this valiant leader and his act of embracing martyrdom in his fight for freedom.

Jalla Tarhana, Nadir Shah Qureshi, Murad Fatiana and Bahawal Fatyana (the elder brother of Murad Fatyana) are the other heroes of Punjab who are held in great reverence for their selfless struggle against invaders. He says their names have been mentioned in folk tales, dholas (war epics) and other genres of Punjabi literature. Citing a tradition, he says, it was Bahawal Fatyana who wrote a letter to the Nawab of Bahawalpur in 1857. In this letter he had asked for weapons and financial support for over a hundred thousand freedom fighters.

Instead of helping them out the Nawab took the letter to the British, he says. The said letter is available with the archives department situated in Punjab Civil Secretariat.

Prof Bhutta says he and his three students have collected sufficient oral tradition which will soon go to print. The main reason for the lack of written material pertaining to this period, he says, is that the basic education in pre-British era was imparted at middle level in Persian and at advanced level in Arabic. There was no compilation of oral history in Punjabi and the main language of historians was Persian, he adds.

Prof Bhutta also narrates the incident in which freedom fighters like Nadir Shah Qureshi and Bahawal Fatiana surrendered before the British and were sent to Andaman Islands in punishment. The British had taken their women in custody and threatened to dishonour them in case these freedom fighters refused to budge, he adds.

May 1, 2005 Sunday Rabi-ul-Awwal 21, 1426

Rooted in tradition

Interview by Murtaza Rizvi

Dawn Magazine took the debate of adopting the Roman script for Punjabi to Dr Saeed Bhutta, associate professor of Punjabi at the Punjab University. Besides being a teacher committed to the teaching of his native language, Dr Saeed Bhutta is also a research scholar and has six books on Punjabi criticism to his credit. Here is what he had to say on the subject:

"This is not a new suggestion at all. In fact, this was first tried in the colonial period following the annexation of Punjab in 1849 by the British. Gazetteers from the period as well as original documents with the archives department tell us that British bureaucrats and missionaries tried to pursue the cause. Even a Punjabi dictionary using the Roman alphabet was put together. But the suggestion could not take off."

A similar attempt was made with Urdu during the Raj, citing similar reasons, and documents to the effect also exist. An entire manuscript of Urdu written in Roman is a precious treasure of the Lahore Museum. The British argument at the time was that the Urdu-Hindi controversy could die down if Roman alphabet was adopted for both.

"It's not a matter of building bridges among Punjabis living in east and west Punjab and in the diaspora, in Canada, the UK and elsewhere, for instance. There are cultural reasons and historical affiliations for the use of both Persian-Urdu script here and the Gurumukhi script in east Punjab," said Dr Bhutta.

"The classical Punjabi poetry of Muslim Sufis was written in the Perso-Arabic script, as it was known back then. Baba Guru Nanak himself was not Gurumukhi-literate, and he also used the same script to pen down his works because that was the script for Punjabi in West Punjab. In parts of East Punjab, the script used by traders, which later came to be known as Gurumukhi, held sway," Dr Bhutta explained.

"It is not going to be easy for either Muslims or Sikhs to part ways with their traditional and religious heritage conserved in their respective scripts which they have used for centuries," Dr Bhutta contended, adding there was no pressing need to do so.

“If there is a problem with the younger generation growing up in the Diaspora, then they are welcome to evolve a Roman script for Punjabi, but that will have to be a natural process over a period of time, one that cannot be imposed superficially,” he said.

It may be interesting to note here that such a development is already in the offing. One need only log on to the regional Google search engine, as displayed in India and Pakistan, to get a taste of Punjabi written in Roman. The Google commands in Punjabi are unmistakably in the dialect spoken in East Punjab, and thus more Sanskritized as opposed to the Punjabi spoken in Pakistan, which is Persianized.

On a different note, Dr Bhutta believes that the Gurumukhi script is phonetically better equipped to handle Punjabi and its nuances as against its Urdu/Persian-inspired alphabet used, albeit sparingly, in Pakistan.

Having the ability to read both scripts with equal facility, he said, “The 46 Gurumukhi letters of the alphabet can enunciate most, if not all, sounds spoken in the Punjabi language. By comparison, the 46 to 52 or so letters that we have evolved in our written version of the language in Pakistan, still leave quite a bit of room for confusion.”

It seems that it is only in Pakistan and among the Pakistani Punjabi diaspora that the debate of writing Punjabi and pushing for its introduction as a medium of instruction at the primary level have acquired some currency in recent years. The Indians have been teaching Punjabi in schools ever since independence and the written language on their side is as alive and growing as its spoken counterpart.

Part of the reason is that the state in India has not promoted Hindi at the expense of native regional languages, which are all granted the co-status of being national languages on a par with Hindi in respective states. In Pakistan, as far as Punjabi is concerned, no academy exists with the ostensible aim of promoting the written word in Punjabi. By comparison, Indian state institutions publish thousands of books in Punjabi on an annual basis.

“The Punjab University is the only institution in the province that has a fully functional Punjabi department. The number of students enrolled at the Masters’ level is around 50, while those at the doctorate level is currently 15,” confides Dr Bhutta.

He said the total number of teachers assigned to teaching Punjabi as an elective subject in colleges throughout the province is around 140. “But unless there are jobs waiting for those graduating with Punjabi as their major, there is little point in increasing the number of seats just for the sake of promoting Punjabi,” he concluded.

ڈاکٹر سعید بھٹا

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگوئج، آرٹ اینڈ کلچر نے اپنے دفتر وچ دانشوراں دے لیکچر دا پربندھ کیتا اے۔ ایہہ لیکچر پندرہ دناں بعد ہوندا اے۔ ''لیکچر سیریز'' دے حوالے نال ایس واری ڈاکٹر سعید بھٹا ہوراں دے لیکچر دیاں چونویاں گلاں پڑھن والیاں دی خدمت وچ پیش نیں۔

☆ ڈاکٹر سعید بھٹا

لیکچر: پنجابی وچ زبانی تاریخ دی سانبھ

انسان دے ماضی بارے اوہ گلاں جیہڑیاں سینہ بہ سینہ اک نسل توں دوجی نسل تیک پہنچ دیاں نیں یاں انسان دے چیتے وچ اپنے آل دوالے بارے جیہڑیاں گلاں ہوندیاں نیں، اوہناں نوں جدوں کوئی مورخ سانبھدا اے، محفوظ کردا اے تاں اوس نوں زبانی تاریخ آکھیا جاندا اے۔ زبانی تاریخ دا Concept بہت پرانا اے۔ اسیں روزانہ سینہ بہ سینہ گلاں نوں دوہراندے رہنے آں۔ ایہدے پچھے بہت لمی روایت موجود اے۔ انسانی تاریخ دے ساہمنے لفظ وی تے Alphabet وی کل دی گل نیں۔ جدوں Alphabet نہیں سن اوددوں وی انسان اپنی گل convey کردا سی۔ پر جتھوں تیکر زبانی تاریخ دا باقاعدہ اک ڈسپلن نال تعلق اے تاں کولمبیا یونیورسٹی دے پروفیسر Allan Navin کولوں ایہدا سلسلہ شروع ہوندا اے۔ 1948، وچ اوہناں نے سبھ توں پہلاں Oral Method ورتیا فیر اوہدے بعد ایہہ باقاعدہ روایت بن گئی۔

ہیگل نے کہیا سی کہ افریقہ دی کوئی تاریخ نہیں یاں افریقہ دا انسانی تاریخ وچ کوئی حصہ نہیں۔ ہور جیہڑے Imprialist ملکاں دے وڈے وڈے دانشور سن، اوہناں دا ایہو خیال سی کہ یورپ توں اڈ باقی لوک تاریخ تے سیاست توں ہمیشہ دور رہے نیں۔ لیکن Oral History دے Concept آن دے نال کجھ سالاں دے وچ ای امریکا دیاں یونیورسٹیاں دے سکالرز نے Students نوں ٹیپاں پھڑائیاں کہ جیہڑے قبیلیاں دیاں تاریخاں نہیں ہن یاں جیہناں کول ماضی دیاں روایتاں موجود ہن، اوہناں نوں محفوظ کر لیا جاوے۔ افریقہ تے خاص طور تے براعظم امریکا دے وچ ایسے ممالک سن جیہناں وچ لکھن پڑھن دی روایت ای نہیں سی تے ایہہ تاریخ جدوں ساہمنے تاں آئی اوس ویلے اک اختلاف پیدا ہو گیا کہ ایہہ History نہیں اے۔ ایہہ سینہ بہ سینہ گلاں تے روایتاں نیں۔ ایہناں

نوں تاریخ نہیں آ کھیا جا سکدا۔ جیہڑے پرانے پروفیسر صاحبان تے مورخ سن، جیہناں دا خاص طور تے نکتہ نظر ایہہ سی کہ تاریخ لکھی جاندی اے ہمیشہ واسطے پرائمری سورس تے۔ پرائمری سورس توں مراد کسے سکالر نے کوئی قلمی نسخہ چھوڑیا ہے، کسے عہد بارے اوہنے لکھیا ہے یاں سرکاری دستاویزات، ایہناں دی بنیاد تے جیہڑی ہسٹری ہوئے گی، اوہی تاریخ ہوئے گی تے پرائمری سورس ای اصل تے وڈی History پیدا کر دے نیں۔

لیکن جیہڑا انسانیت نوں سبھ توں ودھ ایس Method نے یاں ڈسپلن نے فائدہ دتا اوہ ایہہ سی کہ Street Man وی تاریخ دا حصہ ہوندا ہے اوہ وی تاریخ بناندا ہے۔ ایہہ گل کارل مارکس نے وی کیتی سی لیکن Oral History راہیں جیس طرح Solid طریقے نال ایہہ گل پیش کیتی گئی ہے اوس توں پہلاں ایہدی کوئی مثال نہیں ملدی۔ مثال دے طور تے Sub-Continent دے بارے انگریزاں دا نکتہ نظر ہے کہ اسیں ایس خطے وچ آئے۔ ایتھے جاہل وحشی تے غیر مہذب قوماں سن۔ اسیں ایتھے آ کے ایہناں نوں سدھاریا، Improve کیتا۔ جیس ویلے ایہناں دا اعتماد تھوڑا جیہا بحال ہویا اسیں سمجھیا کہ ہن ایہہ اپنے ملک نوں آپ سانبھ سکدے نیں۔ اوس ویلے اسیں ایہناں نوں آزادی دے دتی۔ پاکستان تے انڈیا دی ہسٹری ایہو کجھ ہے انگریزی راج سے دی، اک گورے دے ساہمنے۔ اک Impirialist Approach دے حوالے نال۔

دوسرا نکتہ نظر ساڈے دیسی آگواں تے Upper Class دا ہے کہ انگریز غاصب ہے۔ ایہنے ایتھے آ کے ساڈے وسائل اُتے قبضہ کیتا ہے۔ مکر، فریب نال ساڈے وسائل تے قبضہ کرن توں بعد جدوں اسیں انگریزی زبان پڑھی تے سانوں پتہ چلیا کہ انگریز کس طریقے نال ساڈا استحصال کردا ہے۔ کس طرح وسائل تے قبضہ کردا ہے سو اسیں تعلیم حاصل کرن توں بعد اپنی قوم دا شعور بیدار کیتا، ایس توں بعد ایہہ موقع آ گیا کہ انگریز نوں مجبور کردتا کہ اوہ ہندوستان یاں پاکستان نوں چھوڑ دیوے۔ ساڈی Upper Class ایہی گل کر دے آ رہے نیں۔ کتاباں دیاں کتاباں ایسے موقف نال بھریاں پیاں نیں۔

تیسرا موقف ایہہ ہے کہ جدوں پاکستان انڈیا دی ونڈ ہوئی ہے اوس ونڈ وچ بے شمار قتل و غارت تے ظلم ہویا، خانداناں دے خاندان برباد ہو گئے۔ کسے عورت دے جسم دے اعضاء کٹ لئے

گئے۔ کسے باپ دے ساہمنے اوہدی ساری اولاد نوں ماردتا گیا۔ اوہ ایس ونڈ بارے کس طرح سوچدے نیں۔ جیہڑا اگ وچ سڑ رہیا ہے اوہ اگ نوں کیویں محسوس کردا ہے؟ سو جدوں ایہہ گل ساہمنے آئی کہ جیہڑے بندے اُتے جبر ہوندا ہے اوہ وی تاریخ دا حصہ ہے۔ اوہدا وی اک موقف ہے۔ ایس نکتہ نظر نے تقریباً سارے Historian نوں تڑپا کے رکھ دتا کہ Working Class دے بندے دا سچ بولنا بڑا ای سدھا سچ ہوندا ہے۔ اودوں سارے تھیسز اُلٹ جاندے نیں۔ Street Man وی تاریخ دا حصہ ہوندا ہے؟ تاں Comman Man وی تاریخ بناندا ہے؟ ایس سوال نے پرانے سکالر نوں، Upper Class دے اداریاں نوں جھنجھوڑیا۔ Oral Historian دا سبھ توں وڈا کمال ایس عہد وچ ایہہ ہے کہ عام آدمی وی تاریخ دا حصہ ہوندا ہے تے جیس بندے نال بیتی ہے اوس نوں وی تاریخ وچ شامل کرنا چاہیدا ہے۔ پروفیسر صاحبان نے جیہڑے Method بنائے ہوئے سن اوہدے وچ ایہہ گل نہیں آندی سی۔ سو Oral Historian دا خیال ہے کہ بنیادی طور تے مڈل کلاس دے سوجھواناں دی اتھارٹی نوں چیلنج ہویا ہے۔ ایہناں دی جیہڑی خاص قسم دی اجارہ داری سی ایہہ Oral History دی وجہ توں ختم ہو گئی ہے۔ ایس دے علاوہ دوسرا اعتراض ایہہ سی کہ Oral History ہوندی ہے Subjecitive یعنی ایس وچ بندے دے ذاتی جذبات ہوندے نیں۔ جدوں کہ تاریخ سوشل سائنسز دے وچ شمار ہوندی ہے یعنی بندے دیاں ذاتی Feelings ذاتی تعصبات تے احساسات توں تاریخ بالا ہوندی ہے۔ Sub-continent دی Historian، RomilaThapar نیں اوہ سوشل مورخ نیں۔

اوہناں دی لکھت "Ancient Indian Social History some Interpretations" نوں بہوں سراہیا جا رہیا ہے۔ کیہ ایہہ تاریخ دی کتاب نہیں؟ سوشل ہسٹری نوں علم التواریخ توں باہر نہیں کڈھ سکدے لیکن سوشل ہسٹری دی بنیاد وی انسانی جذبات تے ہے پر زبانی تاریخ اُتے ایہہ اعتراض کیوں؟

چوتھا نکتہ ایہہ کہ انسانیت دا اک فکری مغالطہ ہے کہ اسیں Illiterate تے uneducated وچ فرق نہیں کردے۔ Literate توں مراد جیہڑا Alphabet پڑھ لیندا ہے پوری دنیا وچ اوہنوں پڑھیا لکھیا آکھیا جاندا ہے تے جیہڑا نہیں پڑھ سکدا اوہدے بارے ساڈی رائے ہور طرح دی۔ انسان دا علم حاصل کرن دا، بندے دے بندہ بنن دا طریقہ صرف Alphabet نہیں ہے کجھ ہور طریقے وی ہو

سکدے نیں۔ سو جیہناں بندیاں کولوں ماضی دیاں معلومات اکٹھیاں کیتیاں جاندیاں نیں اوہ جاہل نہیں ہوندے اوہ Illiterate ضرور نیں کہ Alphabet نہیں پڑھ سکدے۔ ہو سکدا ہے کہ ان پڑھ بندے دی Observation بہتر ہووے۔ ہو سکدا ہے کہ اوس دا Caliber بہتر ہووے۔ ساڈے کول بے شمار ڈسپلن نیں بھگتی، ناتھ، صوفی۔ جیہڑے لوک ایہناں کول بیٹھدے سن اوہ سارے پڑھے لکھے تے نہیں سن پر صوفی بندے نوں زندگی دا پورا فلسفہ سمجھا دیندا ہے تے عام پڑھے لکھے نالوں اوہ بہت بہتر بندہ ہوندا ہے۔ گورو صاحبان لوکاں نوں Alphabet نہیں سکھاندے سن۔ اوہناں دی تربیت تے صحبت دے نتیجے وچ بہتر بندے تیار ہو جاندے سن۔ جدوں اسیں ایہہ کہندے آں کہ جیہڑے بندے کولوں اسیں ماضی دے حالات پچھ رہے آں اوہ جاہل ہے۔ اوہ جاہل نہیں ہے۔ جاہل دراصل اوہ تعریف کرن والا ہوندا ہے کہ جیہنوں پتا نہیں ہوندا ہے کہ Alphabet دے علاوہ وی انسان سکھ سکدا ہے۔ اوہ Educated بندہ ہوندا ہے تے عام پڑھے لکھے نالوں اوہدا انداز وکھرا ہوندا ہے۔ جدوں اسیں کسے بندے کولوں ماضی دے حالات پچھدے آں اوہدی بنیاد تے زبانی تاریخ Develope ہوندی ہے۔ اوہ uneducated نہیں ہوندا اوہدا سکھن دا طریقہ کار مختلف ہوندا ہے۔

اسیں تسیں سارے لاہور دے کلچر دی پیداوار آں جتھے printed لفظ نال بہت واہ پیندا ہے۔ سکول دی تھوڑی بہتی تعلیم ہوندی ہے۔ کوئی بندہ اخبار پڑھ لیندا ہے پر باقی پنجاب وچ اجے وی تربیتی نظام سینہ بہ سینہ چل رہیا ہے۔ ایس واسطے جیہناں لوکاں تے اعتراض کیتا جاندا ہے اوہ uneducated نیں اوہ uneducated نہیں ہن پر اوہناں دا طریقہ کار مختلف ہے اوہ زیادہ reliabel نیں۔ دوسرا اسیں لکھے ہوئے Matter تے اعتماد کرن والے آں۔ اج تاریخ کیہ ہے؟ پڑھے لکھے بندے نوں یاد ای نہیں ہوندا گھڑی، موبائل، کیلنڈر ویکھدا ہے۔ جیس بندے دا صرف Memory تے انحصار ہوندا ہے اوہنوں تاریخ صرف اک دن دی نہیں پورے قبیلے دی تاریخ یاد ہوندی ہے۔ Oral tradition واسطے جیہناں دی ریکارڈنگ کیتی جاندی ہے اوہ گڑھے ہوئے لوک ہوندے ہن۔ ایس واسطے زبانی تاریخ اُتے ایہہ اعتراض وی ٹھیک نہیں ہے۔

زبانی روایت کوئی نویں گل نہیں ہے کہ Oral Method آن نال یاں Oral history لکھے جان نال ایہہ روایت شروع ہوئی ہے۔ سبھ توں پہلی زبانی روایت سارے مذہباں وچ موجود ہے کہ

حوا نے آدم نوں آکھیا سی 'میں بیڑا بوڑ آئی آں ایہہ ساریاں الہامی کتاباں وچ موجود ہے۔ پوری دنیا وچ پہلے انسانی جوڑے بارے متھالوجی ملدی ہے۔ ایس دے علاوہ ساڈے Sub-continent دے وچ بڑی عظیم مثال وید نیں۔ ایہہ بہت بعد وچ لکھتی روپ وچ آئے نیں پہلے سینہ بہ سینہ چلدے رہے نیں۔ دنیا دا بڑا عظیم فلاسفر سقراط ایس کلچر دے خلاف سی۔ اوہ ساری گفتگو زبانی کردا سی۔ اوہنے افلاطون جیہا بندہ پیدا کر دتا۔ ایس دے علاوہ بے شمار ایسیاں روایتاں نیں۔ ساڈے پرانے دور وچ جنے پڑھے لکھے لوک سن اوہناں وچ وی بعض ایسے لوک سن جیہڑے سینہ بہ سینہ روایتاں دے ذریعے لوکاں تک علم پہنچاوندے سن۔ مسلم ہسٹری وچ علم حدیثِ نبویؐ بہت وڈا تے مثالی معتقد ہے کہ رسول پاکؐ نے جیہڑیاں گلاں کیتیاں سن کجھ عرصہ بعد اوہناں نوں محفوظ کیتا گیا۔ یقینی گل سی کہ رسول پاکؐ گلاں ہتھ نال نہیں سن لکھدے۔ اوہ گل کردے سن، گل صحابہ کرامؓ تک جاندی سی فیر بخاری، مسلم دے ذریعے تحریری فارم وچ آئیاں۔ ایس لئی ایہہ کوئی ایسا معتقد نہیں ہے جیہدے توں انسانیت پہلے واقف نہیں سی۔

ایس خطے اُتے انسان دی معلوم تاریخ Political History پنج ہزار سال تک قدیم ہے۔ پنج ہزار سال توں اگے کسے وی قوم دی مربوط تاریخ نہیں ملدی۔ پنجاب دی ہسٹری وچ موریہ خاندان توں بعد اسیں 500 سال بعد محمد بن قاسم تے آ جانے آں، کدھرے کوئی ٹاواں ٹاواں ناں آندا ہے نہیں تے 500 سال دی تاریخ نہیں ملدی۔ محمد بن قاسم توں بعد اسیں اچانک محمود غزنوی تے آ جانے آں۔ درمیان وچ 300 سال دی ہسٹری نہیں ہے۔ ایہہ صرف پنجاب دا معاملہ نہیں ہے پوری انسانیت دا معاملہ ہے کہ ایہناں چیزاں وچ بڑے وڈے gap نیں۔ اوہناں نوں اسیں پورا کر سکدے آں تے اوہدا ذریعہ ہے انسان دی Memory۔ انسانی یادداشت بہت وڈا خزانہ ہے بہت ساریاں ایسیاں گلاں، لکیاں ہوئیاں روایتاں جیہڑیاں اک نسل توں دوجی نسل تک پہنچدیاں ہن۔ اج وی اوہناں نوں سانبھیا جاوے تے صرف پنجاب نہیں، برصغیر پاک و ہند نہیں، پوری انسانی تاریخ وچ اک ربط پیدا کیتا جا سکدا ہے۔ اوہ پاڑے میچے جا سکدے نیں۔

ساڈے پنجاب وچ اک کردار شہادت خاں لکھیرے دا ہویا ہے۔ لکھیرا کھرل سی وڈا Humanist سی۔ داراشکوہ تے اورنگ زیب دی جنگ ہوندی ہے۔ داراشکوہ شکست کھا جاندا ہے۔ اوہ

کمالیے دے کھرل شہادت خاں لکھیرے کول جاندا ہے، اوہ اوہنوں پناہ دیندا ہے۔ بعد وچ دارا ایران جان دی کوشش کردا ہے۔ رستے وچ بلوچستان ہوندا ہے تاں اوہ پھڑیا جاندا ہے۔ اورنگ زیب اوہنوں پھڑ کے پھانسی لا دیندا ہے یاں مار دیندا ہے۔ اوس توں پچھے شہادت خاں لکھیرے نوں پھڑن مغل فوجاں کمالیے جاندیاں ہن۔ راوی دے قبیلے اکٹھے ہوندے نیں۔ کہندے نیں اسیں سارے تیرے نال آں توں بہت چنگا کم کیتا ہے۔ اسیں تیرے نال رل کے لڑاں گے۔ اوہ کہندا ہے نہیں میں اک اپنی جان دی خاطر پورے قبیلے نوں برباد نہیں کر سکدا۔ اورنگ زیب اوہنوں اپنے کول بلاندا ہے تے اوہ پُچھدا ہے کہ تیرے کول داراشکوہ آیا سی۔ اوہ کہندا آیا سی۔ تینوں پتا سی کہ میرا باغی ہے۔ اوہ کہندا پتا سی۔ توں اوہنوں پناہ کیوں دتی؟ اوہ آکھدا اے کہ میرا مہمان سی۔ اک بندہ میرے کول پناہ منگن آیا میں اوہنوں پناہ دے دتی۔ اورنگ زیب کہندا ہے جے میں کمالیے تے حملہ کر دیندا فیر؟ اوہ آکھدا ہے توں پورے ہندوستان دا بادشاہ ہیں ہو سکدا ہے توں کمالیے دی اٹ نال اٹ وجا دیندا پر کھرل قوم ختم ہو جاندی فیر توں مہمان پھڑ لیندا۔ جیہڑا مواد Printed form وچ ہے اوہ reliable ہے تے جیہڑا انسانی یادداشت وچ ہے تے ہور کدھرے موجود نہیں ہے، اوہ اعتماد جوگ نہیں ہے۔ ایہدے ذریعے پوری انسانی تاریخ نوں مربوط بنایا جا سکدا ہے۔ Oral Historians دی فیلڈ HumanMemory ہے، جتنا وڈا الفاظ کتاباں دا سمندر انسانیت کول موجود ہے۔ ایس توں وڈا سمندر انسانی یادداشت وچ ہے اوس توں وی فائدہ اُٹھانا چاہیدا ہے۔

لوک ادب زبانی تاریخ ہوندا ہے یاں نہیں۔ ایس بارے پروفیشنل مورخاں دا خیال ہے کہ لوک ادب وچ subjectivity بہت ہوندی ہے۔ بندے دے ذاتی احساسات بہت ہوندے نیں۔ جیس دی بنیاد تے ایہنوں تاریخ نہیں کہیا جا سکدا۔ ویت نام بارے فلم سی اوہدے وچ اک امریکی فوجی جاپانی فوجی نوں سنگین ماردا ہے۔ مارن توں بعد خون دا فواراہ چھٹدا ہے۔ اوہدی جیب وچوں اک تصویر تے اک ہار نکلدا ہے۔ ہسٹری دے نزدیک اہم چیز اک امریکی فوجی نے اک جاپانی فوجی نوں مار دتا۔ لیکن لٹریچر وچ یاں شاعری یاں فوک آرٹ وچ ایہہ چیز نہیں ہے۔ تصویر تے ہار اوہدی محبوبہ دا سی۔ اوہدا کے نال کوئی جذباتی تعلق سی۔ ایہہ تعلق ہونا شاعری ہے یاں آرٹ۔ کوئی واقعہ موجود ہوندا ہے تے احساسات پیدا ہوندے نیں۔ ہسٹری وچ اک بندہ مردا ہے تے لٹریچر وچ پوری

سوسائٹی مردی ہے۔ جدوں کوئی انسان قتل ہوندا ہے اوہ کسے دا بھرا، بیٹا ہوندا ہے۔ اوہدا کسے نال جذباتی تعلق ہوندا ہے۔ ایس وجہ توں پروفیشنل مورخاں دا خیال ہے کہ فوک لٹریچر وچ جیہڑیاں گلاں ہسٹری بارے موجود نیں اوہناں نوں اسیں ہسٹری نہیں آکھ سکدے۔

ساڈے کول وار دی اک فارم موجود ہے۔ وار وی پنجاب دی تاریخ ہے۔ ایہدے وچ پوری تصویر آ جاندی ہے۔ پر اسیں ایس اختلاف وچ نہیں پیندے کہ فوک لٹریچر تاریخ ہوندا ہے یاں نہیں۔ ایہدے واسطے اسیں جے Oral tradition دی Term ورتئے آں تے اوہدے وچ کلچر، سماج، ہسٹری وی آ جاندی ہے۔ سو زبانی روایت دے ذریعے جیہڑی تاریخ لکھی جائے گی، سوشل، کلچرل تے تاریخی حوالے نال Rich ہوئے گی۔ ساڈے پنجاب دی کئی لوک کہانیاں وچ اساڈی تاریخ موجود ہے۔ انجیں وانگوں پنجاب دیاں واراں وچ نادر شاہ دے حملے دا وی ذکر ہے۔ نادر شاہ دا سبھ توں وڈا Historian اک ہارٹ ہے جیہنے نادر شاہ تے لکھیا ہے۔ اوس ویلے نجابت بیٹھا ہے جیہنے نادر شاہ دی وار لکھی ہے تے پورے پس منظر وچ حملہ کیوں کیتا گیا؟ حملے دی وجوہات کیہ سن؟ ایتھوں دے مقامی لوکاں نے کس طریقے نال اوہنوں face کیتا؟ لڑائی کس طرح ہوئی؟ تے اوہدے اثرات کیہ پئے؟ کس طرح دلی تے تباہی آئی۔ ایسے طرح لٹریچر وچ بے شمار مثالاں موجود نیں۔ پر ایس اختلاف وچ کہ سانوں ایہہ ٹرم ورتنی چاہیدی ہے یاں نہیں۔ میرا بنیادی طور تے نکتہ نظر ایہہ وے کہ Oral traditon دی بنیاد تے جے ہسٹری لکھی جاوے تے اوہدے وچ سماج، کلچر تے ہسٹری تنوں پہلو آ جاندے نیں۔ اوہی ہسٹری Rich ہوئے گی۔ اوہی بہتر ہوئے گی۔

کیہ پنجاب دا علاقہ اینا Rich ہے کہ ایہدے وچ Oral ریسرچ ہووے۔ سوال وسیب نگروں دوجا تہذیبی مرکز ساڈا ہڑپا اکھواندا ہے۔ سر الیگزینڈر کننگھم نوں 1882 دے لگ بھگ اوتھوں مہراں ملیاں۔ اوس دی بنیاد تے اوہناں آکھیا کہ ایتھے اک وڈی تہذیب ہے تے ایہدی کُھدائی ہونی چاہیدی ہے لیکن اوس توں بہت پہلے پنجابی شاعر شاہ مُراد دا اک شعر ہے۔

سُتا ایں تاں جاگ عمل سمھال کے
ہڑپے مہراں پا، صراف وکھال کے

ایہہ گل ایس چیز دی گواہ ہے کہ ہڑپا بہت وڈی تہذیب سی تے اوتھوں دی کرنسی دا اک

خاص معیار گنیا جاندا سی۔ فیر سکندر اعظم دا حملہ ہے۔ سکندر دے حملے بارے پرائمری ماخذ یونانیاں دیاں ڈائریاں نیں۔ دوسرا لاطینی مورخ سن۔ اوہ سپاہی جیہناں نے اپنیاں یاداں، یادداشتاں پچھے جا کے دسیاں۔ ایتھوں دے لوک ایسے سن، کلچر ایسا سی۔ سو سکندر اعظم دے حوالے نال جیہڑی وی ہسٹری بنی ہے اوہی سکندر دی بنیادی ہسٹری سی۔ بہت بعد وچ آ کے فردوسی نے ایرانی روایتاں، عربی روایتاں نوں ساہمنے رکھ کے سکندر دا پنجاب اُتے حملہ تے راجا پورس دی تصویر ساڈے ساہمنے لیاندی۔

بعض لوکاں دا خیال ہے کہ پُران جیہڑی ہندوواں دی مذہبی کتاباں نیں، وچ اسکند دا لفظ آندا ہے اوس توں مراد سکندر اعظم ہے۔ اک سکالرشپ دا خیال ہے کہ ایہناں وچ سکندر دا حوالہ ملدا ہے پر ایہدے بارے کسے سکالر نے کوئی چیز واضح نہیں کیتی۔ ساڈے دیسی سومیاں وچ پنجاب دے اوس عہد دی تاریخ نہیں ہے۔ پنجابی دے شاعر نیں مراد بھٹی جھنگ دے۔ سکھ عہد دا شاعر ہے۔ اوہدا اک شعر ہے۔

راجھڑی وکیھ رجادیاں
وس گئے سکندر زادیاں
موت ملی باجھ ارادیاں
باقی رب ستار ہے

ایہہ تاریخی حقیقت ہے کہ سکندر اعظم توں بعد چناب تے جہلم دے درمیان یونانی حکومتاں قائم رہیاں نیں۔ اک باختری یونانی ملیندر بادشاہ سی۔ یورپ تے اساڈی تاریخ وچ ملیندر دا ذکر بہت آندا ہے۔ اوہنے بعد وچ سیالکوٹ وچ اپنی حکومت قائم کیتی سی۔ ایس نوں قائم کرن توں بعد اوہ بُدھ ہو گیا۔ ساڈے دیسی بندیاں نے ملیندا آکھیا۔ جیہڑے لوک حکومت وچ شامل ہوندے سن اوہ جیس ویلے حکومت چھوڑ دیندے تے لوکاں وچ اک خاص طرح دا رومانس ہوندا سی۔ اساڈی سیاسی تے رومانوی تاریخ وچ اک وی ہیرو اجیہا نہیں، جیہڑا تھلویں میل دا ہووے۔ اُتلے میل دا رانجھا، پنوں، مہینوال جدوں اپنے میل نوں تجدا ہے تاں لوک اوہدے بارے رومانٹک ہوندے ہن۔ اُتلے میل دا جی جدوں نمانیاں نال رلدا ہے تاں وت وی اوہدے وچ اعتماد ہوندا ہے۔ بھکھ تے غربت دے ویلے وچوں لنگھن والے کول ایہہ شیواں کدھروں آون؟ خیر ملیندا نے شاہی چھڈ دتی تے بُدھ

بھکشواں نال مکالمہ کیتا۔ اوہ کتاب بعد وچ پالی وچ محفوظ کر لئی گئی۔ پالی توں اوہدا سنسکرت وچ ترجمہ کیتا گیا تے اوس توں انگریزی ترجمہ ہویا۔ مشرق دیاں بہتر کتاباں وچوں اک ملیندا دی کتاب وی ہے ''سوالات شاہ ملیندا''۔ پالی تے سنسکرت والیاں نے وی لکھیا ہے کہ ایہہ کتاب مقامی زبان وچ لکھی گئی سی۔ سیالکوٹ دی مقامی زبان پنجابی سی۔ ایس توں پتہ چلدا ہے کہ سکندر مگروں پنجابیاں دا یونانیاں نال واہ رہیا۔ یونانیاں دے پنجاب اُتے راج بارے ساڈی دیسی مربوط تاریخ کائی نہیں، پر پنجابی ادب وچ حوالے ملدے نیں جیویں اُنھویں صدی دے شاعر مراد بھٹی دا شعر سنایا ہے۔ بعد وچ اوسے علاقے دا بندہ کمال دین راجا پورس دی کہانی سناوندا ہے کہ راجا پورس کنا بہادر سی۔ میری معلومات وچ پہلی وار پنجاب دا موقف بھاویں اوہ فوک ٹیل ای ہے، اوہدے وچ نظر آندا ہے۔ اک گل بڑی وڈی سکندر دے حوالے نال جیہڑی عربی، لاطینی، فارسی، یونانی وچ نظر نہیں آندی، اوہ ایہہ ہے کہ سکندر اعظم پنجاب تے حملہ کرنا چاہندا ہے۔ اوہدی اک محبوبہ نوشابہ ہے۔ اوہنوں جدوں پتہ چلدا ہے کہ راجا پورس تے حملہ کرنا ہے تے راجا پورس بہت بہادر حکمران ہے۔ اوہ اوتھوں نس پیندی ہے اوہ کسے طریقے نال بھیس وٹا کے راجا پورس دے دربار تک پہنچ جاندی ہے۔ اوہ رکھڑی دا دیہاڑ ہے۔ جیہڑا ہندوستان دا اک خاص طرح دا موسمی تہوار ہوندا ہے۔ پندرھاں ساون نوں رکھڑی والے دن پورس دے کول پہنچدی ہے۔ اوہ پُچھدا ہے کیوں آئی ہیں؟ اوہ آکھدی ہے۔ میرا بھرا کوئی نہیں۔ اوہ راجا پورس نوں بھرا بنا لیندی ہے تے اوہدے ہتھ تے گانا بھدی ہے۔ اوہ کہندا ہے کہ اگ منگ۔ نوشابہ کہندی ہے کہ جے سکندر تیرے تے حملہ کرے اوہنوں مارنا نہیں۔ جنگ ہوندی ہے یونانی تے لاطینی مورخین دے مطابق پورس جنگ ہار گیا سی تے پھڑیا گیا سی۔ پنجابی لوک کہانی دے مطابق جیس ویلے پورس سکندر نوں برچھا مارنا چاہندا ہے اوہدی نظر گانے تے پے جاندی ہے، اوہ ہتھ روک لیندا ہے۔ ایہہ اک خاص طرح دی اخلاقیات ہے پنجاب دے کردار دی۔ کوئی جعلی کہانی یاں جعلی پن نہیں ہے۔ سادہ جیہی گل ہے کہ پنجاب وچ بھین تے بھرا دی جیہڑی محبت ہے اوہ مثالی ہوندی ہے تے پنجاب دا کریکٹر جیہنوں بھین آکھے اوہنوں بھین سمجھدا ہے۔ (ایہہ اخلاقیات اک خاص وقت تک تے موجود سی۔) باقی ساری کہانی تاریخی ہے۔ پر ایہہ جیہڑی اخلاقیات ہے کہ پورس نے سکندر تے ایس لئی حملہ نہیں کیتا ایہدیاں دو وجوہات ہو سکدیاں نیں۔ پنجابی کریکٹر جذباتی طور

تے ایہہ گل منن نوں تیار نہیں ہے کہ پورس ہاریا سی تے جے اوہ ہاریا سی تے اوہدی ہار نوں قبول کرن واسطے اوہنے وچ اک اخلاقی واقعہ پا لیا۔

راجا پورس دی کہانی توں بعد راجا کنال دا دور آندا ہے۔ بہت سارے مورخاں نے لکھیا ہے کہ کنال دا ستوپا ٹیکسلا دے وچ موجود سی۔ جیہڑے لوک اتھے ہوندے سن اوہ ستوپے کول جاندے سن تے دُعا منگدے سن۔ غالبًا 47ء توں بعد ایہناں نے اوہنوں ڈیگ دتا ہونا ہے تے کنال دا کریکٹر، فوک لورسٹ ایہنوں کرنال آکھدے نیں۔ کنال، اشوک اعظم دا بیٹا سی۔ پنجاب دے پنڈاں وچ ایہہ کہانی اج وی موجود ہے، اوہنوں بہت وڈا انسان دوست وکھایا گیا ہے۔

اوہدے بعد باقاعدہ دور پنجاب وچ پنجابی لٹریچر دا آ جاندا ہے۔ اوہدے وچ وار لکھی جاندی ہے۔ امیر تیمور حملہ کردا ہے۔ ''سلطان پیرے شاہ شیخے کھوکھر دی وار'' ہے۔ کھوجیاں نے دسیا ہے کہ ایہہ وار موجود ہے سی، 20 ویں صدی تک لوک گاندے سن۔ ''تغلق شاہ دی وار'' دا بہت سارے لوکاں نے ذکر کیتا ہے کہ ''تغلق شاہ دی وار'' موجود سی، جیہڑی امیر خسرو نے لکھی سی پر ساڈے کول printed form وچ موجود نہیں ہے۔ بہر حال باقاعدہ ہسٹری ایس دور دی واراں وچ محفوظ ہو جاندی ہے۔ اوس دے بعد بابر حملہ کردا ہے۔ اوس ویلے بابا گورو نانک ایمن آباد وچ بیٹھے سن۔ بابر بانی وچ بابا نانک نے بڑے واضح لفظاں وچ اوہنوں ظالم لکھیا ہے۔ اوہ پنجاب دا عظیم ورثہ ہے۔ اوس دے بعد باقاعدہ واراں وچ نادر شاہ دا حملہ آندا ہے۔ ''نادر شاہ دی وار'' نجابت نے لکھی سی تے پنجابی دے Epics وچ، بہترین شاعری ہے۔ پورے پس منظر وچ ایہہ تصویر نظر آندی ہے۔ اک لوک گاون ہے۔

آیا نادر\
ڈھے پئی چادر\
بابل نیویں دھون کرے\
گلیاں دے ککھ رون کرے

ایس طرح دے بے شمار گیت نادر شاہ بارے مشہور سن۔ نادر شاہ دی پوری تصویر ''نادر شاہ دی وار'' وچ نظر آندی ہے۔

1857ء دا واقعہ ہے کہ سیّد آلے توں لے کے چیچہ وطنی تک تقریباً سو، سوا سو میل دا علاقہ ہے، ایہدے وچ پنجابیاں نے ڈیڑھ سال تک انگریز نوں اگے نہیں ودھن دتا۔ پنجابی قبیلے بغیر کسے فوجی قیادت توں، کسے نواب دی مدد توں بغیر ڈیڑھ سال تک انگریز دے خلاف لڑدے رہے نیں۔ ایہدا بہت چنگا ریکارڈ ''کال بلیندی'' دے ڈھولے نیں۔ پنجاب دی فوک تے زبانی روایت بہت Rich ہے تے جو کجھ ہُن تک محفوظ ہویا ہے ایہہ بہت معمولی ہے۔ جے ''نادر شاہ دی وار'' سینہ بہ سینہ مل سکدی ہے۔ 1857ء دی جنگ آزادی دے ڈھولے اے۔ ڈی اعجاز صاحب اکٹھے کر سکدے نیں تے باقی تاریخ نوں وی بہت اچھے تے اعلیٰ طریقے نال سانبھیا جا سکدا ہے۔

آخری گل ایس ویلے جیہڑیاں نسلاں میڈیا دے زیرِ اثر پروان چڑھ رہیاں نیں۔ ملٹی نیشنل کمپنیاں دا جیہڑا جبر ہے تے جس طریقے نال ساڈا استحصال کیتا جا رہیا ہے۔ ٹیکنالوجی دی وجہ توں پرانی نسل دی تھاں نویں نسل لے رہی ہے۔ اوہدا تعلق اپنے ماضی تے کلچر نالوں ٹُٹدا جا رہیا ہے۔ ایس ویلے اسیں یورپ امریکا دا مقابلہ سائنس تے ٹیکنالوجی دے حوالے نال نہیں کر سکدے۔ ساڈے کول اکو چیز ہے تے اوہ ساڈا کلچر ہے۔ جے اسیں اپنے ماضی نوں سانبھ لیندے آں، جیہڑا انسانی یادداشت وچ سمندر توں وڈی دولت ہے۔ اسیں ایہنوں آڈیو، ویڈیو یاں کسے وی شکل وچ سانبھ لیئے تے شاید ساڈے کریکٹر وچ جان پے جائے گی۔ اسیں جبر، ظلم نوں ہُن واسطے ممکن ہے زیادہ دیر ٹھہر جائیے۔ ساڈے کلچر دی خاص طاقت زبانی تاریخ بن سکدی ہے۔

س: (خاقان) Oral History جس ویلے ریکارڈ کرنے آں تے اوہدے Transcription وچ لکھن والے نوں اوہدے لہجے تے فوکس کرنا چاہیدا ہے یاں جیہڑی ہسٹری اوہنے بیان کیتی ہے اوس تے فوکس کرنا چاہیدا ہے؟

ج: پہلی گل کہ پوری دیانت داری نال اوسے طرح لکھنا چاہیدا ہے جیویں کہانی سناون والا دسدا ہے۔ ایس طرح زبان دی Richness کئی حوالیاں نال سامنے آ جاندی ہے۔ اک دیانت دار بندے دے طور تے اوہ جس طرح بولدا ہے لفظ اوسے طرح لکھنا چاہیدا ہے۔ تاریخ دے واقعہ نوں تے بالکل خراب نہیں کرنا چاہیدا۔ ایہدے اُتے ریسرچ میتھڈالوجی دے جیہڑے وی اصول اپلائی ہون پر ایہہ پکی گل ہے کہ اپنے کولوں کجھ نہیں پانا چاہیدا۔ جدوں تسیں کوئی کہانی لیاندے ہو تے

اوہدے وچ زبان موجود ہے، کہانی موجود ہے، محاورہ موجود ہے۔ ہور بہت ساری امیجری، ممکن ہے کہ پہلے زبان وچ محفوظ ای نہ ہون تے ریسرچ ہون دے ناتے پوری دیانت داری نال ساتوں لکھنا چاہیدا ہے۔

س: (گرمیت سنگھ) اک کہانی چلدے چلدے کھچڑی توں کھاچڑی بن جاندی ہے تے اسیں اوس حوالے نوں محفوظ کراں گے جیہڑا ساڈے تک اپڑیا ہے یاں اوس حقیقت نوں جتھوں گل شروع ہوئی ہے؟

جواب:۔ زبانی تاریخ تے فوک دیاں حدود 95فیصد ملدیاں نیں۔ ایس دے باوجود مورخ آکھدے نیں کہ فوک زبانی تاریخ نہیں ہے۔ 47ء دی ہجرت بارے جیہڑیاں گلاں نوٹ کردے او ظاہر ہے اوہ ذاتی تجربے دا حصہ ہے۔ جے ذاتی تجربہ نہیں تے اک نسل گزر چکی ہووے جیہناں نے پاکستان بندا ویکھیا ہے جیہڑے اوس جبر وچوں لنگھ کے آئے نیں اوہناں تائیں جیہڑیاں گلاں نیں اوددوں دی یادداشت صحیح ہوندی ہے۔ بعد وچ گلاں سینہ بہ سینہ چلدیاں رہندیاں نیں تے کئی گلاں گڈمڈ وی ہو جاندیاں نیں۔

س:(اجمل کمال) پنجاب دے دوواں پاسیاں وچ زبانی تاریخ تے کیہ کم ہویا ہے خاص طور تے ایدھر دے پنجاب وچ؟

ج: فوک دے نمونے دے طور تے کجھ کم ہویا ہے۔ زبانی تاریخ دے طور تے کوئی کم ایدھر نہیں ہویا۔ جتھوں تک ایسٹ پنجاب دا تعلق ہے تاں اوتھے 1973ء وچ پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ دے ''ڈیپارٹمنٹ آف پنجاب ہسٹاریکل سٹڈیز'' نے اک Oral section بنایا سی۔ دوسرا اوتھوں دا پنجاب دے حوالے نال بڑا مشہور رسالہ نکلدا ہے "The Punjab Past and Present" اوہدا اک Oral نمبر اکتوبر 1985ء وچ اوہناں نے چھاپیا سی۔ خاص طور تے ایسٹ پنجاب دیاں کجھ یونیورسٹیاں نے Freedom fighters تے Ph.D کروائیاں نیں۔ تقابلی طور تے اوتھے کجھ نہ کجھ کم ہویا ہے۔ ساڈے ایتھے کوئی کم وی نہیں ہویا۔ اک فوک لور دے نمونے دے طور تے دو تن چنگیاں کتاباں چھپیاں نیں۔

س:(اجمل کمال) تسیں اپنی تحقیق وچ مشرقی پنجاب نوں وی Oral History وچ شامل کردے او؟

ج: ساڈے پاسے جیہڑا بندہ بیٹھا ہے اوہدی یادداشت وچ اوہ گلاں وی ہون گیاں جیہناں نے اوہ علاقہ ویکھیا ہے او تھے رہے نیں۔ یقینی گل ہے کہ اوہدے کولوں اوہ چیزاں محفوظ کیتیاں جا سکدیاں نیں۔ بارڈر دا مسئلہ سیاسی طور تے ہو سکدا ہے پر انسانی یادداشت تے ایس پابندی نوں قبول نہیں کردی۔ ایتھے جے کوئی بندہ راجا گنال نوں Idealise کردا ہے یاں ہری سنگھ نلوے نوں تے یقینی گل ہے کہ اوہدی یادداشت وچوں وی اوہی چیزاں نکل سکدیاں نیں۔ اوتھوں دا بندہ داتا صاحب بارے کوئی اہم گل سُنا سکدا ہے۔ پر اودھر کجھ کم ہویا ہے ساڈے کول کم نہیں ہویا۔

س: (اجمل کمال) تسیں موادنوں آڈیو فارم وچ لے سکدے او وڈیو فارم وچ لے سکدے او پر مواد تیکر پہنچن وچ اوکڑاں کیہڑیاں کیہڑیاں آندیاں نیں؟

ج: بنیادی مسئلہ تاں وسائل دا ہے۔ ایہدے وچ اک بڑی خوفناک حقیقت ہے کہ بندہ جدوں ٹیپ لے کے باہر سڑک تے نکلدا ہے۔ خلقت پنجابی بولدی ہے، پشتو، سندھی، بلوچی بولدی ہے۔ حکومتاں اک Street Man نوں کیوں response دین۔ پچھے ساڈی ذاتی کوششاں نیں گورنمنٹ دیاں نہیں۔ میوزیم دے اندر آرکائیوز بنائے جان اوہناں وچ چیزاں سانبھیاں جان۔ ایہناں دا مسئلہ ہے کہ بندہ پنجابی، سندھی، پشتو، بلوچی بولدا ہے جیہدے کولوں چیزاں محفوظ کرنیاں نیں حکومت اوہدے تے پیسہ کیوں لاوے۔ State ایہدے لئی ڈیپارٹمنٹ یاں سیکشن بنان لئی conscious نہیں ہے، میں اپنی تنخواہ اپنے شوق تے لاسکداواں ہر بندہ تے نہیں لا سکدا۔ میں بغیر کسے کسر نفسی توں کافی کم کیتا ہے پر اوہ ایس وجہ توں شائع نہیں ہو سکیا کہ پنجاب دا کوئی ادارہ ایسا نہیں سی۔ میری ہُن تک ایس موضوع بارے اکو کتاب ''کمال کہانی'' چھپی ہے، کجھ چیزاں چھپ رہیاں نیں کجھ چھپ جان گیاں۔